

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN

ŞƏRQŞÜNASLIQ

JURNALI

JOURNAL OF

ORIENTAL STUDIES

OF BAKU STATE UNIVERSITY

1/2024

Bakı - 2024

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində
21 oktyabr 2021-ci il tarixində qeydiyyatdan keçmişdir
(Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmə nömrəsi 4361)*

Baş redaktor:
akademik Rafael Hüseynov

Redaksiya heyəti:

BELLİNGERİ GIAMPIERO

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor;
Venesiya Ka Foskari Universiteti, İtaliya

CƏLİLOV OQTAY

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

CHALİSOVA NATALIYA

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Rusiya Dövlət Humanitar Universiteti, Rusiya

EKİCİ METİN

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor;
Ege Universiteti, Türk Dünyası Araşdırmaları
İnstitutu, Türkiyə

FİLİPPOV ALEKSANDR

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Sankt-Peterburq Dövlət Universiteti, Rusiya

XƏNDAN AYDAN

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

JAVADİ HASAN

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor;
Kaliforniya Universiteti, ABŞ

KAZIMOV MEHDİ

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

QARADAĞLI VÜQAR

Filologiya elmləri doktoru, dosent;
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

QASIMOVA AİDƏ

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

LO MBAYE

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor;
Dyuk Universiteti, ABŞ

MANSOOR ASMA

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor;
İslamabad Beynəlxalq İslam Universiteti, Pakistan

MƏMMƏDOVA ƏSMƏTXANIM

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

NİKOLAYEVA MARIYA

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent;
Rusiya Elmlər Akademiyası, Rusiya

OCHİLOV OZODCON

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru;
Özbəkistan Dövlət Şərqsünaslıq Universiteti,
Özbəkistan

RƏSULOĞ ƏSGƏR

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Milli Arxiv İdarəsi, Azərbaycan

RÜSTƏMOV RÜFƏT

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan

SUFİZODA SHODİMAXAMMAD

Filologiya elmləri doktoru, professor;
Tacikistan Respublikası Elmlər Akademiyası,
Tacikistan

TOBİA STEFAN

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, professor;
Strasburq Universiteti, Fransa

Bakı Dövlət Universitetinin **ŞƏRQŞÜNASLIQ** jurnalı/Journal of **ORIENTAL STUDIES** of Baku State University, № 1 (4), 2024. – 168 səh. Bakı, BDU, 2024.

OXUYACAQLARINIZ

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

DƏMİROVA Cəmilə

ƏRƏB NƏSRİNDƏ ŞÜUBİLİKLƏ BAĞLI MÜLAHİZƏLƏR

Considerations on shu`ubi in arabic prose

11

HÜSEYNOVA Dilbər

ƏRƏB ƏDƏBİYYATINDA MƏRSİYƏ JANRININ TARİXİ İNKİŞAFI VƏ ONUN PARLAQ NÜMUNƏLƏRİ

The historical development of the genre of lamentation in Arabic literature and its bright examples

20

HÜSEYNOV Rafael

HACI ZEYNALABDIN SHIRVANI'S LIFE COMPLETED IN TRAVEL

Hacı Zeynalabdin Şirvaninin səyahətdə tamamlanan ömrü

28

KARAHAN Mədinə

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN "SƏRBƏST İNSANLAR ÖLKƏSİNDƏ" ƏSƏRİNDƏ FƏRD VƏ CƏMİYYƏT MÜNASİBƏTLƏRİ

The Relationship between the Individual and Society in Ahmed Beg Aghaoglu's "In the Land of Free People"

61

ƏLİYEV Nərmin

THE CONCEPT OF A UNIFIED HOMELAND IN THE POETRY OF MOHAMMAD-HOSSEIN SHAHRIAR

Məhəmmədhüseyn Şəhriyar yaradıcılığında vahid vətən konsepsiyası

67

AĞABƏYLİ Vüsalə

XX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA YENİ QADIN OBRAZLARI VƏ ONUN ŞƏRQ ƏNƏNƏSİ İLƏ ƏLAQƏSİ

New female images 20th century Azerbaijani literature and their relationship with Eastern literary tradition

74

DİLÇİLİK

HÜSEYNOV Rafael

GÖRKƏMLİ ALİMİN NƏSRİ BAŞ TUTMAMIŞ, MƏZMUNU GƏRƏKLİLİYİNİ İTİRMƏMİŞ, QAYIDIŞI FAYDALI TARİXİ ARAŞDIRMASI

A Historical Study by a Prominent Scholar: Unpublished, Still Relevant by Content and Worth Revisiting

87

CƏFƏR Əkrəm

QƏDİM TÜRK DİLLƏRİ ABİDƏLƏRİNDƏ FEİLİ SİFƏT VƏ FEİLİ BAĞLAMALAR

Verbal Adjectives and Verbal Conjunctions in the Monuments of the Ancient Turkish Languages

99

TƏRCÜMƏ NƏZƏRİYYƏSİ VƏ ÇEVİRMƏLƏR

ASLAN Aygün

**MƏHƏMMƏD İQBALIN URDU DİLİNDƏ OLAN ŞEİRLƏRİNDƏN
SEÇMƏLƏR**

Selections From Muhammad Iqbal's Poems in Urdu

145

TƏQDİMATLAR, RƏYLƏR, DƏYƏRLƏNDİRMƏLƏR

NURİYEVA Kəmalə

**ABBASQULU AĞA BAKIXANOVUN “TƏHZİBİ-ƏXLAQ” ƏSƏRİNİN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMİŞ VƏ “MİRATU-L-CƏMAL” ƏSƏRİNİN İLK TAM
NƏŞRİ HAQQINDA**

On the Enhanced Edition of Abbasgulu Agha Bakikhanov's “Tahzibi-
Akhlag” and the First Complete Publication of “Miratu-l-Jamal”

159

APA7 qaynaqgöstərmə təlimatı

164

Nəsrə dair tələblər

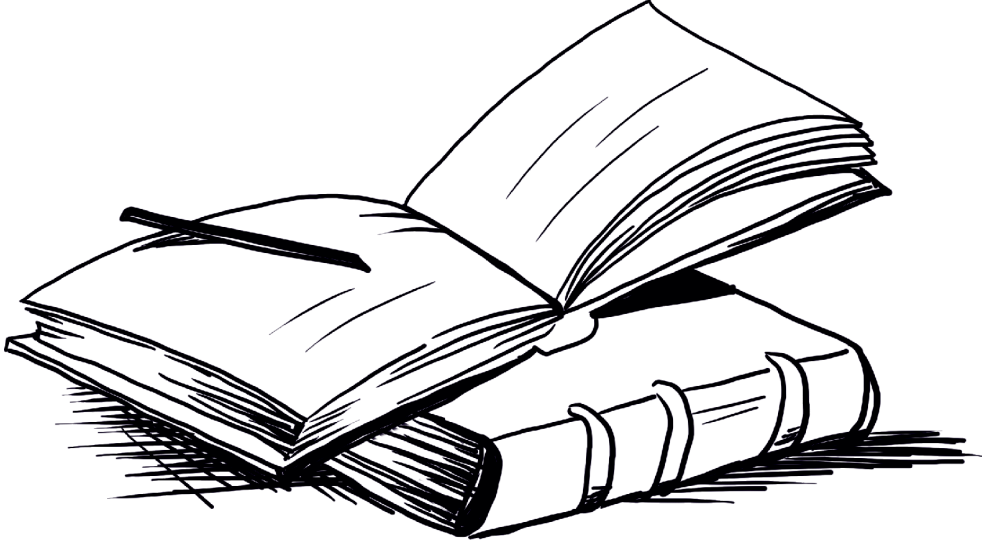
166

Publication requirements

167

DİLÇİLİK

UOT 811.512.1

GÖRKƏMLİ ALİMİN NƏŞRİ BAŞ TUTMAMIŞ, MƏZMUNU GƏRƏKLİLİYİNİ İTİRMƏMİŞ, QAYIDIŞI FAYDALI TARİXİ ARAŞDIRMASI

RAFAEL HÜSEYNOV*

Xülasə

İstənilən tədqiqat əsərinin dəyərliliyini şərtləndirən ilk amil onun yazılışından böyük zaman ötəndən sonra da yüksək elmi səviyyəsini və fikir təzəliyini qoruyub saxlaya bilməsidir. Hər mövzu ilə bağlı yeni araşdırmalar, tapıntı və müşahidələr daha əvvəlki əsərlərdə olan bir çox məqamların təbii olaraq köhnəlməsinə gətirib çıxarsa da, elə tədqiqat əsərləri var ki, onlar yazılmasından nə qədər vaxt ötsə də, çıxarılmış nəticələrin dürüstlüyü və orijinallığı ilə təzə qalmaqda, diqqət çəkməkdə davam edir. Belə köhnəlməzlik görkəmli Azərbaycan alimi Əkrəm Cəfərin əksər əsərlərinə xas olan sabit keyfiyyətdir. Onun istər Azərbaycan dilçiliyi, istər türkologiyanın problemləri, istər Şərq poetikası, istərsə də əruz vəzninin nəzəri əsasları ilə bağlı mühüm akademik araşdırmaları XX əsrin 40–70-ci illərində yaransa da, bu gün yenə aktuallığını, elmi sanbalını, faydalılığını, iqtibasa layiqliyini saxlamaqdadır. Əkrəm Cəfərin Orxon–Yenisey daş kitabələri əsasında türk dillərinin daxili qanunauyğunluqlarını izləmək, hansı sözlərin və dil elementlərinin arxaikləşdiyini, hansılarının müasir dildə yaşadığını və hansılarının bu gün də istifadəsinin məqsədəuyğun olduğunu görmək üçün üföqlər açan araşdırması mahiyyətiylə klassik, vaxtın köhnəldə bilmədiyini, aktuallığı həmişə üstündə olan həmin örnək əsərlərdəndir.

Açar sözlər: *türkologiya, Azərbaycan dilçiliyi, siyasi repressiyalar, qədim türk dili, Orxon–Yenisey kitabələri, qəbiristanlıq poeziyası, feili sifət, feili bağlama*

Giriş

Türkologiya bir mühüm elm sahəsi olaraq həmişə diqqətləri çəkib və türk dilləri və türk xalqlarının ədəbiyyatları, türk ellərinin tarixi, türk mədəni sərvətləri, türk aləmindən çıxmış seçkin şəxsiyyətlər haqqında yazılan əsərlər iriliyindən-xırdalığından asılı olmayaraq yalnız bu sahə ilə bilavasitə bağlı olanları deyil, ən müxtəlif oxucu dairələrini daim maraqlandırır. Təbii ki, bu cazibənin arxasında həmişə türklüyün özünə olan münasibət, bu aləmi daha yaxşı tanıyaraq dərk etmək istəyi dayanıb. Əlbəttə, türklərə daha yaxşı bələd olub onları bir az da dərinlən anlamağa canatma bir tərəfdən təbii istək idisə, əsli-kökü, tarixi, ənənələri qədim, mədəniyyət və mənəviyyatca zəngin bir irqi bütövlüyü ilə görmək, duymaq səyləri idisə, digər yandan həmişə bu cür dərinlən maraqlanmaların ardında siyasət dayanıb.

Türkcə və türklüyə durmadan artan bir güc kimi baxıldığından, türkcə müttəfiq deyil, təhlükə kimi qəbul edərək özlərinə düşmən sayanlar (daha dəqiqi isə – özləri türklüyə qarşı düşmənçilik aparanlar) ona qarşı açıq və gizli mübarizə və müharibələrini həmişə davam etdirmişlər. XX yüzilin ilk onillərindən etibarən açıq siyasi müstəviyə keçən belə türkcəzidd hərəkətlər yalnız saysız fəsadlara deyil, silsilə fəlakətlərə gətirib çıxarmışdır.

* Akademik; Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyi; rafaelhuseyn@yahoo.com;
<https://orcid.org/0009-0001-4672-0519>

Türklüyə qarşı mübarizənin ən qəddar istiqamətlərindən biri türklük haqqında elmə sarı yönəlmişdi ki, neçə-neçə qüdrətli alim bu müdhiş cərəyanın qurbanına çevrildi, onların yaratdığı nə qədər qiymətli əsər məhv edildi, hansılarına itə-bata düşdü, bir qismi çap üzü görmədən illərcə arxiv küncələrində qaldı.

1. Azərbaycan filoloji fikrində Əkrəm Cəfər səhifəsi

Görkəmli Azərbaycan alimi Əkrəm Cəfər (1905–1991) sovet siyasi repressiyalarının və türkologiyaya qarşı sovetin gerçəkləşdirdiyi amansız təzyiqlərin zərərçildələrindən biridir və uzun ömrünü klassik söz sərəvətinin tədqiqinə həsr etmiş bu alimin özünün də irsinin dərin araşdırılmasına ehtiyac var.

İlk təhsilini ucqar dağ kəndi Lahıcdakı mollaxanada alan, sonra savadını yeni üsullu məktəbdə artıran Əkrəm Cəfərzadə 1920-ci ilin oktyabrında Bakıya gələrək Darülmüəlliminə daxil olur. Yeniləşən Azərbaycanın və Bakının ədəbi-mədəni mühitinə daxil olan Əkrəm bir tərəfdən oxuduğu təhsil ocağında dövrün görkəmli ədibləri olan müəllimləri ilə mütəmadi təmasda idisə, digər tərəfdən ayağı o çağın aparıcı ədəbiyyat dərgilərinə də açılmışdı (Hüseynov, 2012: 571-592).

1925-ci ildə Darülmüəllimini bitirən Əkrəm Cəfərzadə 2 ilə yaxın Lənkəran şəhərində, sonra isə Qazax Pedaqoji Texnikumunda dərslər deyir. 1929-cu ildə ali təhsil almaq üçün Moskvaya göndərilən Əkrəm Cəfər orada İkinci Dövlət Universitetinin Rus dili və ədəbiyyatı şöbəsinə daxil olur, əla oxuduğu üçün 1932-ci ildə təhsilini başa vurduqdan sonra orada müəllim kimi saxlanılır və aspiranturaya daxil olmasına zəmanət verilir (Hüseynov, 2012: 573). Əkrəm Cəfər söyləyirdi ki, həmin dövrdə Moskvada daha 3 ali məktəbdə filologiyanın müxtəlif sahələri üzrə mühazirələr oxuyurmuş.

Aspirantura illərində zəmanənin Nikolay Marr (1865–1934), Aleksandr Samoyloviç (1880–1938) kimi nəhəng alimlərdən dərslər alan, elm yolu öyrənən Əkrəm Cəfər 1960-cı illərdən etibarən orta əsrlər Azərbaycan, İran ədəbiyyatı və Şərq poetikası üzrə ixtisaslaşsa da, başlanğıcda türkologiya sahəsində tədqiqatlar aparırdı.

Onun həm fars və rus dillərini mükəmməl bilməsi, ərəbcəyə də bələdliyi, eləcə də qədim türk dilini öyrənmək sahəsindəki uğurları və ortada olan araşdırmaları belə düşünməyə əsas verir ki, o, yalnız Azərbaycanın yox, ovaxtkı sovet məkanının ən öndə gedən türkoloqlarından biri kimi şöhrətlənə bilirdi.

Əsərlərini azərbaycanca olduğu kimi, rusca da sərbəst qələmə ala bilməsi onun geniş miqyasda tanınmasına həmin dövrdə qapı açan başlıca vasitələrdən biri idi.

1937-ci ildə Moskvadan Bakıya qayıdan Əkrəm Cəfərzadə pedaqoji fəaliyyətə başlamış, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda dərslər demiş, çox keçmədən orada Azərbaycan dilçiliyi kafedrasına rəhbərlik etmişdi.

1940-cı ildə “XX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf mərhələləri. 1905–1936-cı illər” adlı namizədlik dissertasiyasını müdafiə edən Əkrəm Cəfər o illərdə artıq xüsusi xidmət orqanlarının gizli nəzarətində idi və Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin arxivində saxlanan cinayət işindəki sənədlərdən bəlli olur ki, həmin vaxtlarda ardıcıl olaraq izlənilmiş, onun müxtəlif yerlərdəki siyasi söhbətləri, o cümlədən, türkologiya ilə bağlı mülahizələri xəlvəti qeydə alınmış (Hüseynov, 2012: 593-597).

Əkrəm Cəfərzadənin, yenə elə həmin məxfi sənədlərdən bəlli olduğu kimi, istər auditoriyalarda, istərsə də kənardakı başqacürdüşünməklilik göstəricisi olan danışıqları agentlər vasitəsilə lazımi ünvanə çatdırılmış (Hüseynov, 2012: 598-607).

O dövrdə biliklə daşan, Azərbaycandan kənarlarda, Moskva və Leninqraddakı (indi Sankt-Peterburq) elm çevrələrində də layiqincə dəyərləndirilən Əkrəm Cəfərzadəni bir türkoloq alim kimi parlaq gələcək gözləyirdi. Ancaq 1937–1938-ci illərdə bütün dəhşəti ilə coşmuş sovet siyasi repressiyalarının yeni dalğası 1940-cı illərin əvvəllərində, daha bir müdhişi isə 1947–1948-ci illərdə tüğyan edir və hədəf seçilənlərdən biri də Əkrəm Cəfərzadə idi.

O, 1942–1949-cu illərdə Rusiyanın bir çox şəhərlərində və Orta Asiyada həbs-sürgün həyatı keçirir, daha sonra isə 5 il Türkmənistanda qalmalı olur (Hüseynov, 2012: 587-589).

Həmin illərdə həbsə alınan, sürgünə göndərilən bir sıra cavan alim həmkarlarından fərqli olaraq, o, irtica məngənəsindən salamat qurtarır, Stalinin vəfatından sonra başlanan bəraətlər mövsümündə sərbəst buraxılır, 1954-cü ildə Vətənə qayıdıb gəlir, tədqiqatlarını və pedaqoji fəaliyyətini davam etdirməyə başlayır.

Türkologiyanın necə bir təhlükəli elm sahəsinə çevrildiyinə, türkoloqların hansı təqiblərə məruz qaldığına artıq 1920-ci illərdən şahid olan Əkrəm Cəfər 1950-ci illərdə farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatı və İran poeziyasının tədqiqinə, qafiyəşünaslıq, əruz, şeir nəzəriyyəsi məsələlərinə getdikcə daha artıq müraciət etməyə başlasa da (Hüseynov, 2012: 575-576), qəlbən bağlı olduğu dilçilik, ilk növbədə isə türkolojinin bir sıra linqvistik problemləri onun araşdırmaları sırasında qalmaqda davam edir.

2. Əkrəm Cəfərin qədim türk yazılı abidələrini araşdırmaq təşəbbüsü

Əkrəm Cəfər 1950-ci illərin sonlarında çoxdan içərisində gəzdirdiyi vacib bir niyyəti həyata keçirməkdən ötrü çoxistiqamətli tədarüklər görürdü. Həm bütün digər elmi-ədəbi-mədəni fəaliyyətləriylə yanaşı 1954–1957-ci illərdə APİ-də Qədim türk dilləri fənnindən dərs deyirdi və bu, sadəcə mühazirələr oxumaq deyildi, o, hər növbəti mühazirəyə yazmağı düşündüyü kitabının fəsiləri üzərində işləyirmiş kimi materiallar toplayırdı; həm də 1955–1961-ci illərdə əməkdaşı olduğu Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda illik elmi plan işi olaraq qədim türk abidələrinin dil xüsusiyyətlərini araşdırırdı. Nəhayət ki, monoqrafiyasını yazmağa daxilən hazır olduğunu hiss edəndə Əkrəm Cəfər başladığı araşdırmanı ürəyi istəyən kimi tamamlamaq üçün həm arxiv və kitabxanaları Bakı ilə müqayisədə daha dolu olan, eləcə də ovaxtkı Sovet İttifaqının əsas aparıcı türkoloqlarının cəmləşdiyi Moskva və Leninqrad kimi şəhərlərə səfər etmək qərarına gəlir. Əkrəm Cəfər ona ezamiyyət verilməsi xahişi ilə 2 il dalbadal işlədiyi Azərbaycan Elmlər Akademiyası rəhbərliyinə ərizə yazır, müraciəti müsbət həll edilir və 1956-cı ildəki ilk bir aylıq ezamiyyətindən sonra yazdığı hesabatında özünə xas olan dəqiqliklə bildirirdi: *“Mən 1956-cı ilin sentyabr ayını Moskvada və Leninqradda ezamiyyətdə oldum. Bunun 8 günü yolda keçdiyi üçün ezamiyyət planını yerinə yetirməyə yalnız 22 gün qaldı, bundansa 12 gününü Moskvada, 10 gününü Leninqradda keçirdim. Bu ezamiyyətdə mənim 3 məqsədım vardı: birincisi, son ildə mövzumla əlaqədar oxuduğum ədəbiyyatın mənə oyatdığı şübhəli və mübahisəli məsələləri aydınlaşdırmaq; ikincisi, mövzuma dair bizdə olmayan, Moskva və Leninqradda saxlanılan məxəzlərlə tanışlıq; üçüncü, məni maraqlandıran məqalələr haqqında türkoloqların fikrini öyrənmək”* (Cəfər, 1956: 1).

Bircə vərəqlik o hesabatın Əkrəm Cəfərin şəxsi arxivində qalmış əlyazmasından bəlli olur ki, alim Moskvada olarkən Ubryatova¹, Baskakov², Əmir Nəcib³, Sevortyan⁴, İshaqov⁵, Hacıyeva⁶, Serebrennikov⁷ və Andrey Bertels⁸ kimi tanınmış alimlərlə görüşlər keçirib söhbətlər etmiş, Leninqradda isə Malov⁹, Kononov¹⁰, Filin¹¹, Kasnelson¹², Şerbak¹³ və Sokolova¹⁴ ilə müzakirələr aparmışdır (Cəfər, 1956: 1).

Həmin alimlərin hər biri o dövrdə ən mötəbər araşdırıcılar cərgəsində adı hər kəsə bəlli olan şəxsiyyətlər idilər, bəzilərisə o zaman artıq canlı klassiklər zümrəsində qəbul edilirdilər.

Əkrəm Cəfər vaxtca qısa hesab etdiyi həmin məzuniyyətdən sonacan razı qalmamışdı, işini ürəyi istəyən kimi tamamlaya bilməsindən ötrü ona daha belə bir ezamiyyətin gərək olduğu qənaətinə gəlmişdi, amma yeri gəlmişkən sanki texniki səciyyəli kiçik hesabatında lazımlı saydığı bir müşahidəsini də bölüşmüşdü: *“Ezamiyyət mənə göstərdi ki, Moskva–Leninqrad türkoloqları ilə bizim aramızda başlıca 3 fərq var: birincisi, xaricdə nəşr edilən ədəbiyyat onlara vaxtlı-vaxtında çatır, bizə yox; ikincisi, onlar üçün xaricə ezamiyyət asandır, bizə çətin; üçüncüsü, onlar Avropa dillərini bilirlər, biz lazımınca bilmirik. Ezamiyyət mənə xeyli faydalı oldu, lakin vaxtım çox məhdud idi”* (Cəfər, 1956: 1).

Əkrəm Cəfərin bizim türkoloqlarla Mərkəzdə çalışan və türkologiya sahəsində fəaliyyət göstərən araşdırıcıların imkanlarını və potensiallarını müqayisə edərək bunu bircə cümlə ilə olsa da Akademiya rəhbərliyinə çatdırmaq istəməsi onunla bağlı idi ki, hərəkətə gələk, bu kəsirləri də aradan götürməyə çalışsaq, axı bizim alimlərimizin

¹ Ubryatova, Yelizaveta İvanovna (1907–1990) – Rusiya türkoloqu, filologiya elmləri doktoru, professor. Türk dillərinin dialektoloji atlası onun rəhbərliyi altında tərtib olunub. Yakut dilinin şivələrinin mövcudluğu haqqında ilk dəfə o, fikir irəli sürüb, bu dilin sintaksisi, morfoloqiyası, feili sifətlərin xüsusiyyətləri, bağlayıcıların genetik-morfoloji xüsusiyyətləri, hal sistemi, modal sözlərin və nidaların mənşəyi, Orxon–Yenisey abidələrinin dili ilə qarşılıqlı əlaqəsi məsələlərini araşdırıb.

² Baskakov, N. A. (1905–1995) – Rusiya türkoloqu, folklorşünas, etnoqraf. Filologiya elmləri doktoru, professor. Fin-Uqor Dilləri Cəmiyyətinin (Finlandiya, Helsinki) müxbir üzvü, Ural-Altay Dilləri Cəmiyyətinin (AFR, Hamburq), Böyük Britaniya və İrlandiyanın Asiya Kral Cəmiyyətinin (London), Macarıstan və Polşa Şərqsünaslar cəmiyyətlərinin fəxri üzvü, Türkmənistan SSR, Qazaxıstan SSR, RSFSR və Qaraqalpaq MSSR-in əməkdar elm xadimi.

³ Nəcib, Əmir Nəciboviç (1899–1991) – sovet şərqsünası, türkoloqu, filologiya elmləri doktoru, professor. Sovet Türkoloqlar Komitəsinin və Türk Dil Qurumunun üzvü. 20-dən çox türk dil və ləhcəsində, rus, ərəb və fars dillərində sərbəst danışib yazıb.

⁴ Sevortyan, Ervand Vladimiroviç (1901–1978) – sovet türkoloqu, etimoloqu, pedaqoq. Filologiya elmləri doktoru, professor, RSFSR-in əməkdar elm xadimi. Türk dillərinin etimoloji sözlükləri içində ən irihəcmli və əsaslı etimoloji sözlüyün müəllifi.

⁵ İshakov, Fazıl Qarifoviç (1901–1959) – görkəmli türkoloq-lingvist, xakas-tuva, nuqay, tatar dillərinin qrammatikası üzrə mütəxəssis. Rusiya EA Dilçilik İnstitutu Türk dilləri şöbəsinin baş elmi işçisi, tuva dili üzrə mütəxəssis.

⁶ Hacıyeva, Ninel Zeynalovna (1926–1991) – Azərbaycan dilçisi, türkoloq, filologiya elmləri doktoru, professor. SSRİ EA (indi Rusiya EA Linqvistik Tədqiqatlar İnstitutu) Dilçilik İnstitutunda baş elmi işçi, həmin institutda müxtəlif ailələrə mənsub dillərin müqayisəli-genetik tədqiqi qrupunun rəhbəri. Azərbaycan dilinə, türk dillərinin sintaksisinə və müqayisəli-tarixi qrammatikasına, türkologiyanın nəzəri problemlərinə dair tədqiqatların müəllifi. Sovet Türkoloqları Komitəsi bürosunun üzvü.

⁷ Serebrennikov, Boris Aleksandroviç (1915–1989) – Ural-Altay və hind-Avropa dilləri üzrə və sovet türk dili mütəxəssisi. SSRİ EA-nın akademiki.

⁸ Bertels, Andrey (1928–1995) – görkəmli sovet və rus şərqsünası, E. Y. Bertelsin oğlu.

⁹ Malov, Sergey Yefimoviç (1880–1957) – türkoloq, professor, dilçi, əməkdar elm xadimi.

¹⁰ Kononov, Andrey Nikolayeviç (1906–1986) – Rusiya şərqsünası, türkoloqu, filologiya elmləri doktoru, professor, SSRİ EA-nın akademiki.

¹¹ Filin, Fedit Petroviç (1908–1982) – Şərqi slavyan dillərinin tarixi, dialektologiyası üzrə sovet dil mütəxəssisi, slavyanşünas alim, professor, SSRİ EA-nın müxbir üzvü.

¹² Kasnelson, Solomon Davidoviç (1907–1985) – görkəmli nəzəri dilçi. Onun 1934-cü ildən başlayaraq dərc olunmuş əsərləri ümumi dilçilik, tipologiya, hind-Avropaşünaslıq və germanşünaslığın genişspektrli məsələlərini əhatə edir.

¹³ Şerbak, Aleksandr Mixayloviç (1926–2008) – Rusiya türkoloqu, filologiya elmləri doktoru, professor, Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü.

¹⁴ Sokolova, Valentina Stepanovna (1916–1993) – SSRİ EA Dilçilik İnstitutu Leninqrad şöbəsinin baş elmi işçisi, Avesta və Pamir dilləri tarixi üzrə mütəxəssis.

oradakı alimlərdən bir vacib üstünlüyü var ki, həm də türkük, tədqiq etdiyimiz mövzuların hər biri bizimkilərə Moskva və Leninqradın alimlərinə nisbətən daha yaxın və doğmadır, ədəbiyyatla təminatmə imkanlarımız artarsa və özümüzün Qərb dillərini öyrənmə vərdişlərimiz irəlilədilsə, daha artıq müvəffəqiyyətlər, türkologiyadakı şəksiz birincilik də bizdə olar.

Əkrəm Cəfərdən umduğu ikinci ezamiyyəti də əsirgəməmişdilər və o, artıq növbəti ildə bu niyyətini gerçəkləşdirə bilmişdi. Həmin ezamiyyətdən qayıdınca gördüyü işlər barədə 1957-ci il noyabrın 14-də yazdığı hesabatın əsli də Əkrəm Cəfərin əlyazmaları arasında qalmışdır: *"Mən bu il avqustun 29-undan oktyabrın 1-nə qədər Moskvada və Leninqradda elmi ezamiyyətdə oldum. Məqsədim "Qədim türk dilləri abidələrində feili sifət və feili bağlamalar" (V əsrdən bu günə qədər) adlı mövzum haqqında qədim abidələrdən material toplamaq və mütəxəssislərlə bu xüsusda məsləhətləşmək olmuşdur. Vaxtımızın 20 gününü Moskvada, bir həftəsini Leninqradda keçirdim. Hər iki şəhərin türkoloqları ilə görüşməkdən başqa H. N. Orxunun¹ 4 cild "Əski türk yazıları"nı, Çağatay Səadətini² "Uyqur buddizm abidələri"ni, Tuuri Yojefin³ "Türk dili yadigarları"nı, V. İzbudaqın⁴ "Əl-İdrak haşiyəsi"ni, A. C. Emrenin⁵ "Türk ləhcələrinin müqayisəli qrameri"ni, Çarls Velsin⁶ "Türkcənin sərf və nəhv"ni, A. Şerbakin⁷ "Сравнительно-исторические исследования в области карлуко-уйгурской группы тюркских языков" (əlyazma) əsərini və daha bir sıra əsərləri oxuyub mövzuma aid olan bəhləri bunlarda seçib aldım. İndi bu il üçün plan işim qaralama halında hazırdır, onu köçürmək və yalnız ötəri dəqiqləşdirmək işi qalmışdır" (Cəfər, 1957: 1).*

Əkrəm Cəfər əslində Orxon–Yenisey daş kitabələri ilə bağlı monoqrafik bir araşdırma apararaq Azərbaycan dilçiliyində bu haqda ilk sanballı monoqrafiyanı yazmaq əzmində idi. Lakin həmin əhatəli düşündüyü araşdırmadan yalnız bir fəslə tam şəkildə bitirir, plan işi olaraq təqdim edir. Təəssüflər ki, sonrakı dövrdə həmin əlyazma da it-bata düşür. Çünki hələ 1980-ci illərin əvvəllərində Əkrəm Cəfər mənə birgə işlədiyimiz Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunun arxivində belə bir əlyazmasının saxlanmalı olduğunu söyləmişdi. Lakin nə qədər axtarsaq da, o zaman əlyazma tapılmadı, görünür, arxivin bir neçə dəfə baş verən yerdəyişmələri əsnasında yoxa çıxmışdı.

Əkrəm Cəfər bunu da danışdı ki, Orxon–Yenisey daş kitabələrindəki mətnlərin dil xüsusiyyətlərinə dair yalnız bircə məsələnin ətrafındakı düşüncə və qənaətlərindən ibarət bu tədqiqatının ilkin müzakirələrindən və akademik mühitdə doğurduğu müsbət əks-səadadan sonra sanki hansısa gizli əllər onu mövzudan aralamağa çalışmışdı. Əkrəm Cəfər deyirdi ki, guya xeyirxahlıqla mənə ayrı-ayrı nüfuzlu alimlərin vasitəsilə israrla məsləhət verməyə başladılar ki, sən artıq şərqsünaslığa bağlanmısan, əruzla araşdırma-ların da var, yaxşı olar ki, gücü bu istiqamətə verəsən, doktorluq dissertasiyanı başa

¹ Orkun, Hüseyin Namiq (1902–1956) – türkoloq, dilçi və tarixçi, qədim türk abidələri və türkcülük tarixi üzrə fundamental əsərlərin müəllifi. Ən mühüm xidmətlərindən biri qədim türk abidələrini sistemli şəkildə araşdıraraq transkripsiya və tərcümələri ilə birlikdə türk dilində nəşr etdirməsidir. Onun dördcildlik "Eski Türk Yazıtları" əsəri bu sahədə fundamental mənbədir.

² Çağatay, Saadet İshaki (1907–1989) – türk dilçisi, türkoloq, tarixçisi, yazıçısı. Filologiya elmləri doktoru, professor.

³ Tuuri, Yojef (Thury József) (1861–1906) – macar türkoloqu. "XIV əsrin sonuna qədər türk dili yadigarları" məqaləsi 1915-ci ildə İstanbulda "Milli tətəbbuat" məcmuəsində dərc olunub.

⁴ İzbudaq, Vələd Çələbi (1869–1950) – görkəmli türk dilçisi, ədəbiyyatşünası və ictimai xadimi.

⁵ Emre, Ahmet Cevat (1878–1961) – türk siyasətçisi, dil mütəxəssisi, tərcüməçi və yazıçı. Türk Dil Qurumunun üzvü. Türk əlifbasının latınlaşdırılmasında böyük xidmətləri olub.

⁶ Wells, Charles (1838/39–1917) – "A Practical Grammar of the Turkish Language" – "Danışılan və Yazılan Türkcənin Praktiki Qrammatikası" əsərinə işarə edilir. Sərf (morfoloji) və nəhv (sintaksis) qaydalarını əhatə edən bu tarixi dərslik Osmanlı türkcəsini öyrənmək üçün əsaslı mənbələrdəndir.

⁷ Şerbak, Aleksandr Mixayloviç (1926–2008) – Rusiya türkoloqu, filologiya elmləri doktoru, professor, Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü.

çatdırıb müdafiə edəsən. Türkologiya ilə başqa məşğul olanlarımız var, amma səni Şərq poetikası məsələlərində əvəz edən tapılmaz.

Zahirən, doğrudan da, təmiz niyyətlə, xeyirxahcasına səslənmiş fikirlər təsiri bağışlaya bilər. Amma həqiqət başqa idi. Sanki istəməyirdilər ki, türkologiya sahəsində Azərbaycandan çıxan və ovaxtkı Sovet İttifaqının ali elmi camiası tərəfindən şəxsiz qəbul edilən nüfuzlu bir alim meydana olsun. Əkrəm Cəfər yüksək sənətkar dilçi idi, Azərbaycandan kənarlarda birmənalı olaraq qəbul edilirdi, ruscası həm yazıda, həm danışqda sərbəst idi. Bu sonuncu amil də az əhəmiyyətli deyildi. Tükdilli respublikalardan olan ruscası zəif, ana dilindən yazıb ümumittifaq konfrans və elmi sessiyalarında ruscaya tərcümə edilmiş yazısını üzündən oxuyan, belə məclislərdə qaynar elmi diskussiyalara qatılmağa hazır olmayan, iddiasız, ortabab mütəxəssis dövlətin siyasi nəzarətində olan türkologiya cəbhəsində xatasız və başağrıları vəd etməyən şəxs kimi daha sərfəli idi. Əkrəm Cəfər isə parlaq idi, onun işıqlı nümunəsi bu sahəyə başqa cavanların da gəlişini ilhamlandıran səbəblərdən birinə çevrilmək imkanında idi.

1956–1957-ci illərdə Əkrəm Cəfər yeni nəfəslə və coşqun həvəslə türkoloji araşdırmalarını aparanda türkologiyaya, türkşünaslara, bütövlükdə sovet respublikalarındakı ziyalılığa divan tutulması mərhələsi sanki artıq çevrilmiş tarix səhifəsi idi, bəraətlər başlanmışdı, sağ qalan, Sibir sürgünlərindən qayıdan, həbsdən buraxılaraq üstündəki ləkə rəsmən dövlət tərəfindən silinən, təzminatlar ödənilən, həyatını, fəaliyyətini davam etdirməsi üçün şərait yaradılanların elə bil ki, bundan sonra daha hər hansı təhlükə gözləmək səksəkəsi yox idi.

Lakin gedişat və davam edən illərin təhlilləri göstərdi ki, heç də belə deyilmiş. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının 1956-cı ilin fevralında keçirilən XX qurultayında Nikita Xruşşovun (1894–1971) Stalin mifini dağıdan, dövlətin vətəndaşlara qarşı aparmış olduğu irtica siyasətini ifşa edən məruzəsindən və qurultayın ardınca görülən tədbirlərdən sonra siyasi repressiyalara məruz qalanlara ucdantutma bəraətlər verilsə də, pantürkist damğası ilə suçlu bilinmişlərə, fəal türkçü mövqeyinə və əsərlərinə görə cəzalandırılmışlara münasibətdəki davranışlar fərqli idi. Hüseyn Cavidlə yanaşı onunla eyni vaxtda həbs edilmiş başqa şair və yazıçılara da, Bəkir Çobanzadə ilə bərabər həmin dövrdə həbsə atılmış və güllələnmiş digər ailələrə də bəraət verilmişdi. Lakin türkçülük həbslərindəki əsas motivlərdən olmuşların bəraəti ilə digərlərinin bəraəti arasında nəzərəcarpacaq təfəvüt vardı, Cümhuriyyətlə bağlı olmuşlara isə heç sovet quruluşu qaldıqca bəraət verilmədi. Sovet siyasi repressiyalarına məruz qalmış türkoloqlar və türkçülərin başqalarının 1950-ci illərin ikinci yarısında gələn bəraətinə oxşayan təmizəçıxarılması və bütöv qayıdışı yalnız 1980-ci illərdən etibarən, tam həcmdə isə ümumən Sovet İttifaqı süqut edəndən sonra gerçəkləşdi.

Təzəcə bəraət almış Əkrəm Cəfərin güclü bir türkoloq kimi 1950-ci illərin ikinci yarısındakı parlayış ehtimalı gizli narahatlıqlar doğurduğundan onu bu səmtdən ayırmağa çalışmış, istədiklərinə də nail olmuşdular. "Failatun"lar, "Məfailin"lər sovet siyasətini əsla şəkəndirmirdi, ona görə Əkrəm Cəfərə siyasi baxımdan "zərərsiz" olan bu sahədə irəliləməkdə heç bir maneçilik törətməmişdilər. O, 1954-cü ildən Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda çalışırdı, sonra Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutunda baş elmi işçi vəzifəsində işlədi, 1969-cu ildə "Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzunu (ərəb, fars, türk, tacik və özbək əruzları ilə müqayisədə)" adlı dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi aldı (Cəfər, 1968; Cəfər, 1977).

Buna qədərse "Dilşünaslıq elementləri" (Cəfər, 1940), "Müasir Azərbaycan dili oçerkləri" (Cəfər, 1941) kimi kitablarını və linqvistikanın müxtəlif məsələlərinə dair

silsilə məqalələri yazmış, çoxcildlik "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"nin çapa hazırlanmasında əhəmiyyətli köməklərini əsirgəməmişdi.

3. Qədim türk yazılı abidələrində Əkrəm Cəfərin daha önəmli saydığı araşdırma sahələri

Əkrəm Cəfərin Orxon–Yenisey kitabələrinin dil xüsusiyyətləri ilə həcmcə çox da böyük olmayan tədqiqatına görkəmli Azərbaycan dilçisi, 1950-ci illərin lap əvvəllərinin "Kitab-i Dədəm Qorqud" siyasi qalmaqalları çağlarından (Qasimov, 2011) adı dövlətin gizli "qara siyahı"larında yer alan Əbdüləzəl Dəmirçizadənin yüksək təqdirlərdən ibarət heyran rəyi də öz işini görmüşdü. Təəssüf ki, elmi obyektivliyin alimanə nəcib örnəyi olası bu rəy dövrün xəstə siyasi yellərinin təsiri ilə – "bu belə yazırsa, demək, ehtiyatlı olmaq lazımdır" məntiqli xəfiyyəçi sovet yanaşması ilə xeyir əvəzinə ziyan vurmuşdu. Əbdüləzəl Dəmirçizadənin təklifinə rəğmən nəinki bu əsəri mükafatlandırmışdılar, əksinə, heç nəşr də etməyərək bir kənara qoymuşdular. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Dilçilik İnstitutunda Dil tarixi şöbəsinin müdiri vəzifəsini tutan professor Əbdüləzəl Dəmirçizadə 1958-ci il yanvarın 9-da imzaladığı rəyində belə yazırdı: "Əkrəm Cəfərin bu əsəri bir sıra müsbət cəhətlərilə diqqətə şayandır:

1) Müəllif bu əsərini yazmaq üçün çox geniş material əhatə etmişdir: Radlovun¹, Kiselyovun², Malovun, Orkunun və başqalarının nəşr etmiş olduqları Yenisey və Orxon abidələrini diqqətli surətdə tədqiq etmiş, onların aralarında olan bir sıra ziddiyyətləri öz mövzu sahəsində üzə çıxartmış və öz nöqtəyi-nəzəri ilə o ziddiyyətləri həll etmişdir.

2) Müəllif bu abidələrdə olan feili sifət və feili bağlamaları araşdırıb ayıraraq, onları istər formaca, istərsə məzmunca Azərbaycan dilində olan feili sifət və feili bağlamalarla müqayisə etmiş, hər iki dildə olan ümumi və xüsusi cəhətləri müəyyən etmişdir.

3) Bu əsər Əkrəm Cəfər yoldaşın 5 illik mövzuunun bir fəslə olduğuna baxmayaraq, özü-özlüyündə müstəqil bir əsərdir: "Qədim türk dilləri abidələrində feili sifət və feili bağlamalar"ı müstəqil bir əsər kimi nəşr edilə bilər və edilməlidir.

4) Əkrəm Cəfərin bu tədqiqatı yalnız Azərbaycan dilçiliyi üçün deyil, ümumən türkologiya üçün də ciddi əhəmiyyətə və qiymətə malikdir. Müəllif bu əsərlə türkologiya elmi sahəsində irəliyə doğru mühüm bir addım atmışdır.

Yuxarıda deyilənlərə əsasən mən bu əsəri mükafata layiq bilirəm" (Dəmirçizadə: 1].

Əkrəm Cəfərin müxtəlif dövlət qurumlarına illər boyu saysız müraciətlərdən sonra almağa müvəffəq olduğu mənzil iki balaca otaqdan ibarət idi, həmin otaqlardan birinin də kiçik hissəsini ayıraraq özü üçün kabinetə çevirmişdi. Kitabları, yazıları, şəxsi arxivi, məktublaşmaları, digər sənədləri bu kiçik otağa zorla sığışır və təbii ki, ildən-ilə də bunun üstünə gəlirdi, darısqallıq bir az da artırdı. Ona görə də köhnə yazılarının çoxu get-gedə kitabların arxasında, qovluqların altında dərinə çökür, əlçatmazlaşır, asta-asta unudulurdu.

Əkrəm Cəfərin Orxon–Yenisey abidələrinin dili ilə bağlı tədqiqatının bir makina nüsxəsinin, əslində həm də orijinalının – əlyazmasının özündə olmasından xəbəri yoxdu. Ona görə də itmiş əsərinin nüsxəsini Elmlər Akademiyasındakı arxivlərdə axtarmağı vaxtında məndən xahiş etmişdi. Bu axtarış da nəticəsiz olmuşdu.

Təəssüflər ki, həmin tədqiqatın alimin arxivindəki əlyazması artıq onun həyatda olmadığı vaxtlarda, yavaş-yavaş onun mənzilindəki kabinetdə ailə üzvləri seyrəlmələr,

¹ Radlov, Vasili Vasilyeviç (1837–1917) – Rusiya şərqşünası, türkoloqu, etnoqrafı və arxeoloqu. Rusiya, Peterburq, Prussiya Elmlər akademiyalarının üzvü.

² Kiselyov, Sergey Vladimiroviç (1905–1962) – sovet arxeoloqu və tarixçisi, SSRİ EA-nın müxbir üzvü.

səliqəyəsalınmalar apararkən üzə çıxdı. 1993-cü ildə alimin oğlu Sokrat Cəfər atasının onillərcə qaytanı açılmamış bir qovluğundan tapdığı bu makina yazısını çap olunacağı ümidi ilə o zamanlar Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin adını daşıyan Bakı Dövlət Universitetinə təqdim etdi (Cəfər, 1993: 1-2). Onda ölkə Prezidentinin sərəncamı ilə Orxon-Yenisey abidələrinin ilk dəfə oxunmasının 100 illiyi münasibətilə (Orxon-Yenisey kitabələrinin kəşfi, bu daş namələr haqda ilk xəbərlər 1696–1697-ci illərə aiddir və onların oxunuş tarixi rəsmən 1893-dən, həmin il dekabrın 15-də professor Vilhelm Tomsenin (1842–1927) Danimarka Kral Elmlər Akademiyasında run yazılarının açılıb oxunması barədə məruzəsindən başlanır) yubiley tədbirlərinin keçirilməsi qəti edilib, bununla bağlı məhz BDU-da ayrıca təşkilat komissiyası yaradılmışdı. Lakin həmin çağların daxili siyasi təlatüm və çaxnaşmaları nə bu sərəncamın layiqincə icrasına macal verdi, nə də Əkrəm Cəfərin unudulmuş tədqiqatının mümkün qaydışına.

Təqdim edilmiş qovluq da həmin qarışıq vaxtda növbəti dəfə qeyb oldu.

2000-ci illərdə Əkrəm Cəfərin musiqiçi oğlu İbrahimin təşəbbüsü və təkidi ilə alimin arxivi Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyinə təqdim edildi. Arxivdəki bütün sənəd və yazıları artıq daha diqqət və dəqiqliklə araşdıranda burada Əkrəm Cəfərin “Qədim türk dilləri abidələrində feili sifət və feili bağlamalar” tədqiqatının tam orijinalı – müəllifin xətti ilə olan əlyazması, həmçinin, bu araşdırma ilə bağlı bir neçə başqa sənəd də aşkarlandı (Cəfər, inv. 5944 : 1-93).

İndi artıq həmin unudulmuş və itkin araşdırmanın yazılıb tamamlanmasından 67 il sonra dərc edilməsi mümkünləşir və yazının başqa bir yerdə deyil, məhz Bakı Dövlət Universitetinin “Şərqsünaslıq” jurnalında çapı da rəməzidir. Böyük türkoloq və bənzərsiz elm xadimi, Əkrəm Cəfərin də özünə daimi ustad saydıqlarından olan professor Bəkir Çobanzadə Azərbaycan Dövlət Darülfünunu Şərq fakültəsinin 1926 və 1928-ci illərdə ilk iki sayı nəşr edilmiş “Şərqiyyət” jurnalının redaktoru olmuşdu. Bugünkü “Şərqsünaslıq” jurnalı əslində həmin “Şərqiyyət”in varisidir və Əkrəm Cəfərin dilçi olaraq çalışdığı son iş yeri də elə Azərbaycan Dövlət Universiteti olmuşdu və o, burada Ümumi dilçilik kafedrasının müdiri kürsüsünü tutmuşdu.

Əkrəm Cəfərin qədim türk dillərinin yazılı abidələri ilə bağlı yazdığı düşündüyü böyük monoqrafiya tamamlanarsa, zənnimcə, ana dilimizin əski tarixi ilə bağlı bir çox həqiqətlərə aydınlıq gətirilərdi və bizim əski ədəbi dilimiz barədə təsəvvürlərimiz daha da dərinləşərdi. Eyni zamanda, belə bir əsərin varlığı digər yeni araşdırmalara da istiqamətçiyə çevrilərdi.

Əkrəm Cəfərin canlı türkmən dilini də yaxşı bilməsi (bu dili kamil öyrənməsinə səbəb başına gələn bədbəxtlik – neçə illər Türkmənistandakı sürgünlüyü səbəb olmuşdu. Yəni çalışqan, daim biliyə can atan Əkrəm Cəfər o fürsətdən də bir fayda götürməyə müvəffəq olmuşdu) yeri gəldikcə qədim türk mətnlərinin həm azərbaycanca, həm türkməncə, həm də digər Orta Asiya türk xalqlarının dilləri ilə tutuşdurmalar aparıb məntiqli nəticələr çıxarmasına yardım göstərir.

Əkrəm Cəfər bu araşdırmasını başladığı dövrdə Azərbaycan tarixşünaslığında oturmuş bir mövqe vardı və fikir yalnız elmi ədəbiyyatda deyil, orta və ali məktəblər üçün olan Azərbaycan tarixi dərslərlərində də əksini tapmışdı ki, Midiya qədim Azərbaycan ərazisidir, xalqımız da, dilimiz də o ərazidə formalaşmış. Azərbaycan dilinin mənşəyinin cənubda, Qədim Midiyada axtarılmasının əbəs cəhdlər olduğunu elmimizin başı daşdan-daşa dəyəndən sonra dərk etdiyini yazan Əkrəm Cəfər dilimizin Midiya ərazisində yaşamış xalqların bəlli dilləri ilə mənşəcə bağlılığı olmadığını, bizə gərək olan linqvistik materialların əhatəmizdəki türkköklü dillərlə bağlılıqda axtarılmasının doğruluğu ilə razılaşırsın, bu səbəbdən də yaşı 1500-ə çatan Orxon-Yenisey kitabələrinin

dilini dərin-dərinə, müasir dilimizlə incəliklə müqayisələr apararaq öyrənməyi vacib sayırdı.

Əkrəm Cəfər bu əqidədə idi ki, dillər tarix baxımından təsnif edilərkən ölü, qədim, yeni və bu kimi çeşidlərə ayrılırsalar da, həqiqətdə canlı, yeni dillərdə həm ölü, həm qədim dillərin ayrı-ayrı izləri elə diri kimi yaşamaqdadır və bunu dil abidələrini təhlil edərkən mütləq daim göz önündə saxlamalı, bəzən zahirdən heç də asanlıqla görünməyən həmin məqamları aşkarlayıb alt qatdan üstə çıxarmağa səy göstərilməlidir.

Məzar poeziyası ədəbiyyatın məxsusi bir növüdür ki, türkdilli ədəbiyyatda yaşı ondörd-onbeş əsrə çatır və bəlkə də yeganə şeir istiqamətidir ki, ən əski əyyamlardan bugünə qədər bizdə də, dünyanın hər bir xalqında da davam etməkdədir. Azman türkolq Sergey Malovun bütövlükdə “qəbiristan poeziyası” adlandırdığı (Malov, 1952: 8) Orxon–Yenisey abidələri arasında yaşca daha qocamanlıq Yenisey kitabələrinindir və Əkrəm Cəfər də, öz təsdiqincə, məhz Yenisey abidələrinin onlardan daha qədim olduğunu əsas götürərək Azərbaycan dili ilə türk dili abidələri arasındakı yaxın-uzaqlıqları, birlik-ayrılıqları araşdırıb aydınlaşdırmaq üçün, xronoloji tərtibə riayət edilsin deyərək, təhlillərini ən əvvəl onlardan başlamışdı.

4. Qədim türk abidələrinin müasir dilə tərcüməsində Əkrəm Cəfər yanaşmaları

Türkcənin gücünün bir çox başqa dillərdən, o sıradan hind-Avropa lisanlarından üstünlüyünü təmin edən başlıca dayaq bizim feillərimiz, onlardan rişələnən feili sifət və feili bağlamalarımızdır. Ona görə də qədim türk abidələri ilə bağlı araşdırmalar silsiləsinin ictimaiyyətə təqdim etməyi düşündüyü birincisini Əkrəm Cəfərin məhz daş kitabələrdəki poetik mətnlərə həkk olunmuş feili sifət və feili bağlamalardan başlaması təbii idi.

Əkrəm Cəfər özündən əvvəl böyük alimlərin Orxon–Yenisey abidələrindən etdiyi bir para tərcümələrlə razılaşmır, onların yüksək nüfuzu tədqiqatçını çəkindirmir, yeri gəldikcə onlarla mübahisəyə girir və qənaətlərinin düzgünlüyünü isbata çalışır. Həm də Əkrəm Cəfərin belə diskussiyaları yalnız qiyabi olmamışdı, həmin alimlərin bir qismi ilə üz-üzə dayanaraq da saatlarca fikir mübadilələri aparmışdı – bu baxımdan, taleyin qisməti ilə Sergey Malovla ömrünün bitəcəyinə lap az qalmış ezamiyyət əsnasındakı təmasları Əkrəm Cəfərin artıq düşüncələrini kağıza köçürərkən çox karına gəlmişdi.

Ona görə də Əkrəm Cəfər ondan əvvəl başqa alimlər tərəfindən hansısa sözlərin, sözbirləşmələrinin düzgün tərcümə edilməməsi, yaxud yetərinə dürüst yozulmaması haqqında fikirlərini araşdırmasında bəyan edəndə tərəddüdlü deyil, qətiyyətli idi.

Həm də bir sıra hallarda bu fikirlər tarixi gerçəklik baxımından da əhəmiyyətli tapıntılar və dəqiqləşdirmələr kimi qəbul edilməyə layiqdir. Tutaım ki, Əkrəm Cəfərdən əvvəl “türk milləti xansız olmasın (deyə) Çindən ayrıldı” kimi tərcümə edilmiş cümləni alimimiz “Xanı olmayan türk xalqı Çindən ayrıldı, xanlandı (xan sahibi oldu)” kimi çevirir. S. Malovun feili bağlama hesab etdiyini Əkrəm Cəfər feili sifət kimi götürür və dəyişən qrammatik mənə tarixi həqiqəti daha sərrast ifadə edir.

Əkrəm Cəfərdən xeyli sonralar bir sıra Azərbaycan filoloqu Orxon–Yenisey mətnlərinin rusçaya və Türkiyə türkcəsinə bəlli tərcümələrini götürərək həmin mətnləri Azərbaycan dilində verməyə səy göstəriblər. Ancaq bunlar əsasən rusca və Türkiyə türkcəsindəki mətnlərin sadəcə dilimizə çevirmələridir (Rəcəbov: 1993; Zeynalov, 1980).

Əvvəlki tərcümələrlə razılaşmamaq, keçmiş çeviricilərlə polemikaya girmək cəhdləri təqribən yoxdur. Əkrəm Cəfərsə az qala hər iqtibas etdiyi mətnin əvvəlki tərcümələriylə özününkünü tutuşdurur, bəzən qabaqkı tərcümə mətnindən bütünlüklə

imtina edir, müəyyən məqamlarda hansısa söz və deyimlərin çevrilməsi ilə bağlı nə iləsə razılaşırsınız, nə iləsə barışmırsınız, amma hər dəfə bunun yerli-yataqlı əsaslandırmasını verir.

Fikrimcə, biz qədim türk yazılı abidələrimizin hamısını məhz bu prinsiplə, bu ülgüyə uyğun olaraq müasir ədəbi dilimizə arzulanan yüksək səviyyədə tərcümə etməliyik.

Əkrəm Cəfərin dəyərli və köhnəlməz araşdırmasını oxuduqca onun yenilikçi, axtarıcı, sabahabaxan müşahidələrinin işığında istər-istəməz həmin ovqata köklənirsən və müasir dilimizi saflaşdırmaq, zənginləşdirmək yönündə bolluca düşüncələr oyanır.

Mətnə keçən və düşmənlər dilindən türklər haqqında işlənən “uruqsıratayın” – “nəslini kəsim” ifadəsi bugünkü dilimizdəki 2 gəlmə və 1 sonradandüzəltmə söz əvəzinə, yəni “qətlam”, “geniosid” və “soyqırımı” kəlmələrinin yerinə (onların sinonimlər kimi işlənməsinə, əlbəttə ki, heç bir irad yoxdur) özümüzün əsl və doğma “uruqsıratma” sözümüzü dövrüyyəyə gətirməyə həvəsləndirir.

Müasir dilimizdə “nadan” sözü də var, “avam” kəlməsi də. Çoxdan bizimkiləşsələr də, onların qarşılığı olacaq öz sözümüz Orxon yazılarında qalmaqdadır: “bilikbilməz”. “Nəzarətçi” kökcə ərəb sözüdür, ona türk şəkilçisi artıraraq özləşdirmişik, o qədim daşlarda öz doğma sözümüz var: “görük”. “Millət” də, “xalq” da tinbaşı işlətdiyimiz, ikisi də ərəbcədən gələn kəlmələrdir. Sözüm yox, işlətməkdə davam edək, çoxdan özümüzünküləşiblər. Ancaq sırf özümüza bağlı anlayışı dilə gətirərkən ərəb kəlmələrindən yararlananda da türkün qədimdə “xalq”a və “millət”ə nə dediyini də bilək və yeri düşəndə “budun” kəlməsini də işlədək ki, kimsə “siz heç bu anlayışlardan xəbərsizmişsiniz” kimi əyri danışanda qarşılıqlarına çıxaracaq söz dəlilimiz olsun.

Nəticə

Ensiklopedik zəkali böyük alim Əkrəm Cəfərin dilçilik araşdırmaları onun zəngin yaradıcılığının mühüm hissəsini təşkil edir. Ustadı Nikolay Marr kimi, onu da uzun zaman dillərin mənşəyi, qədim dillər mövzusu cəlb etmiş, alimin şəxsi arxivində qalan çoxsaylı müxtəlif qeydlərindən görüldüyü kimi, qədim türk dili və əski türk yazılı abidələri onun daimi diqqətində olmuşdur. Alimin 1957-ci ildə tamamlansa da, indiyədək nəşr edilməmiş “Qədim türk dilləri abidələrində feili sifət və feili bağlamalar” adlı araşdırması bu müddət ərzində türkolojinin, o kontekstdə həm də Azərbaycan türksünaslığının yetərinə inkişaf etməsinə, yüzlərlə yeni tədqiqat əsərlərinin ortaya çıxmasına baxmayaraq, köhnəlməmişdir, elmi əhəmiyyətini itirməmişdir, bir sıra yenilikçi və ciddi yanaşmaları ilə aktuallığını saxlamaqdadır. Bu araşdırmanın təklif etdiyi modelə uyğun olaraq qədim türk yazılı abidələrinin başqa istiqamətlərdən də təhlili Orxon–Yenisey kitabələrinin bütöv dil mənzərəsini daha aydın görməyimizə yardımçı olmaqla yanaşı, müasir dilimizlə klassik dil qaynaqlarımız arasındakı səsleşmələrin son dərəcə maraqlı nümunələrini tapmağımıza, onları gündəlik dil təcrübəsinə gətirməyimizə kömək edir.

QAYNAQLAR:

1. Cəfər, Ə. (1940). *Dilşünaslıq elementləri*. Bakı.
2. Cəfər, Ə. (1957). *Ezamiyyətə haqqında* [Hesabat]. Makina çapı. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyi (Əkrəm Cəfərin şəxsi fondu. İnv. 5943. Dk.20504), Azərbaycan, Bakı.
3. Cəfər, Ə. (1956, 2 noyabr). *Ezamiyyətə haqqında qısaca məlumat* [Məlumat]. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyi (Əkrəm Cəfərin şəxsi fondu. İnv. 5942. Dk.20503), Azərbaycan, Bakı.

4. Cəfər, Ə. (1977). *Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzu (ərəb, fars, tacik, türk və özbək əruzları ilə müqayisədə)*. Bakı: Elm.
5. Cəfər, Ə. *Qədim türk dilləri abidələrində feili sifət və feili bağlamalar* [Məqalə]. Makina çapı və müəllifin əlyazması. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyi (Əkrəm Cəfərin şəxsi fondu. İnv. 5944. Dk.20505), Azərbaycan, Bakı.
6. Cəfər, Ə. (1941). *Müasir Azərbaycan dili oçerkləri*. Bakı.
7. Cəfər, S. (1993, iyun). *Orxon–Yenisey abidələrinin oxunuşunun 100 illiyi münasibətilə yaradılmış Təşkilat Komitəsinin rəhbərliyinə Əkrəm Cəfərin “Qədim türk dilləri abidələrində feili sifət və feili bağlamalar” tədqiqat əsərinə təqdimat* [Təqdimat]. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyi (Əkrəm Cəfərin şəxsi fondu. İnv. 5941. Dk.20502), Azərbaycan, Bakı.
8. Dəmirçizadə, Ə. *Əkrəm Cəfərin Orxon–Yenisey abidələrində feili sifət və feili bağlamalar” adlı əsəri haqqında* [Rəy]. Makina çapı. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyi (Əkrəm Cəfərin şəxsi fondu. İnv. 5940. Dk.20501), Azərbaycan, Bakı.
9. Hüseynov, R. (2012). *Söz heykəli*. Bakı: Elm və Təhsil.
10. Qasimov, C. (2011). *Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi*. Bakı: Nurlan.
11. Rəcəbov, Ə., Məmmədov, Y. (1993). *Orxon–Yenisey abidələri*. Bakı: Yazıçı.
12. *Şərqiyyət. Azərbaycan Dövlət Darülfünunu Şərq fakültəsi Əxbarı* (1926). I cild. B. Çobanzadə və A. B. Baqriyin redaktorluğu ilə. Bakı (*Известия восточного факультета Азербайджанского Государственного Университета. Востоковедение. (1926). Т. I, под редакцией профессоров Б. Чобанзаде и А. Б. Багрия, Баку*).
13. *Şərqiyyət. Azərbaycan Dövlət Darülfünunu Şərq fakültəsi Əxbarı*. (1928). II cild. B. Çobanzadə və A. B. Baqriyin redaktorluğu ilə. Bakı (*Известия восточного факультета Азербайджанского Государственного Университета. Востоковедение. (1928). Т. II, под редакцией профессоров Б. Чобанзаде и А. Б. Багрия, Баку*).
14. Zeinalov, F. (1980). *Qədim türk yazılı abidələri*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti Nəşriyyatı.
15. Джафар, А. (1968). *Теоретические основы аруза и азербайджанский аруз* [Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора наук]. Баку.
16. Джафаров, А. *Личное дело*. Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin arxivi.
17. Malov, S. E. (1952). *Енисейская письменность тюрков*. М.–Л.

A Historical Study by a Prominent Scholar: Unpublished, Still Relevant by Content and Worth Revisiting

RAFAEL HUSEYNOV**

Abstract

The primary factor determining the value of any scholarly work is its ability to preserve its high academic standard and intellectual freshness even long after it has been written. Notwithstanding new researches, discoveries, and observations on any subject naturally cause

---

** Academician; National Museum of Azerbaijan literature named after Nizami Ganjavi; rafaelhuseyn@yahoo.com;
<https://orcid.org/0009-0001-4672-0519>

many aspects of earlier works to become outdated, there are studies that continue to attract attention through the accuracy and originality of their conclusions irrespective of how much time has passed since their publication. Such timelessness is a characteristic feature of most works by the distinguished Azerbaijani scholar Akram Jafar. Although his significant academic studies on Azerbaijani linguistics, the problems of Turkology, Eastern poetics and the theoretical foundations of the meter of aruz were produced during the 1940s–1970s, they continue to retain their relevance, scholarly significance, usefulness, and value as sources for citation today. Akram Jafar's study based on the Orkhon–Yenisey stone inscriptions which opens new perspectives for tracing the internal patterns of Turkic languages, identifying which words and linguistic elements have become archaic, which have survived in modern language and which remain appropriate for use today, is among those exemplary works and which, in essence, is a classic study that time has failed to wear out and the relevance of which remains preserved.

Keywords: Turkology, Azerbaijani linguistics, political repressions, Old Turkic language, Orkhon–Yenisey inscriptions, cemetery poetry, participles, converbs

Историческое исследование выдающегося ученого, издание которого не состоялось, но содержание не утратило своей актуальности, и возвращение которого необходимо

РАФАЭЛЬ ГУСЕЙНОВ***

Резюме

Первым фактором, обуславливающим ценность любого исследовательского труда, является его способность сохранять высокий научный уровень и свежесть мысли даже спустя долгое время после написания. Хотя новые исследования, находки и наблюдения по каждой теме естественно приводят к устареванию многих моментов в более ранних трудах, существуют такие исследовательские работы, которые, сколько бы времени ни прошло с момента их написания, продолжают оставаться свежими и привлекать внимание точностью и оригинальностью сделанных выводов. Подобное нестарение – это неизменное качество, присущее большинству трудов выдающегося азербайджанского ученого Акрама Джафара. Хотя его важные академические исследования, связанные как с азербайджанским языкознанием, проблемами тюркологии, восточной поэтикой, так и с теоретическими основами метров аруза, были созданы в 40–70-х годах XX века, сегодня они по-прежнему сохраняют свою актуальность, научный вес, полезность и достоинство цитирования. Исследование Акрама Джафара, открывающее горизонты для прослеживания внутренних закономерностей тюркских языков на основе орхон–енисейских письменных памятников, для понимания того, какие слова и языковые элементы архаизировались, какие продолжают жить в современном языке, а какие целесообразно использовать и сегодня, по своей сути является одним из тех классических, неподвластных времени образцовых трудов, актуальность которых неизменна.

Ключевые слова: тюркология, азербайджанское языкознание, политические репрессии, древнетюркский язык, орхон–енисейские надписи, кладбищенская поэзия, причастие, деепричастие.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.07.2024
Çara qəbul tarixi: 02.10.2024
Çap olunma tarixi: 22.10.2024

*** Академик; Национальный музей Азербайджанской литературы имени Низами Гянджави; rafaelhuseyn@yahoo.com; <https://orcid.org/0009-0001-4672-0519>